

Ivan BOTICA

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

ZADAR I NJEGOVO HRVATSTVO U OČIMA FRA ŠIMUNA MILINOVIĆA

U članku se prikazuje odnos franjevca Šimuna Milinovića, ravnatelja sinjske gimnazije, barskog nadbiskupa i jednog od najistaknutijih ljudi dalmatinskog zaleđa, prema nacionalnim i političkim pitanjima njegova vremena, poglavito njegovo viđenje Zadra kao grada hrvatstva.

Fra Šimun Milinović, profesor povijesti i ravnatelj franjevačke gimnazije u Sinju, bio je jedan od čelnih ljudi intelektualnog i društvenog života dalmatinskoga zaleđa tijekom 1860-ih, 1870-ih i 1880-ih godina. Premda se aktivno nije bavio politikom, njegovo se ime vezivalo uz narodnjačku političku opciju koju je vodio blizak mu prijatelj don Miho Pavlinović. Milinovićev autoritet među dalmatinskim narodnjacima, hrvatsko rodoljublje i jugoslavensko simpatizerstvo te duboka kršćanska religioznost i ustrajnost u očuvanju staroslavenskog bogoslužja dovele su ga do kruga najbližih Strossmayerovih prijatelja čijom je preporukom 1886. godine postao barskim nadbiskupom. Njegovi životni stavovi vidljivi su danas u prilogima iz dalmatinske povijesti u kojima je redovito pokazivao hrvatski pečat Dalmacije u svim segmentima njezine prošlosti. Napose je bio senzibilan prema hrvatstvu grada Zadra, koji je u njegovo doba postao jedina ali konzistentna autonomna sredina u austrijskoj Dalmaciji. U dokazivanju hrvatstva grada Zadra nije se libio napasti sve i svakoga tko bi stajao na putu njegovu rodoljubnom peru.

I.

Iako je u svome neveliku ali raznovrsnu opusu anticipirao mnoge historiografske probleme te dotaknuo dosta nedirnutih pitanja, poglavito iz hrvatske srednjovjekovne povijesti, ime fra Šimuna Milinovića (1835. – 1910.), dalmatinskog franjevca i barskog nadbiskupa, malo je poznato u hrvatskoj povijesnoj znanosti. Naizgled se čini kako je do odgovora lako doći jer je struka ocijenila da je njegov „doprinos hrvatskoj historiografiji onoga doba minimalan i jedva primjetljiv“.¹

Milinovićev je diskurs tečan i iskićen, izrazito ideologiziran aktualnim stanjem u austrijskoj Dalmaciji s akterima koji su istovremeno heroji i anticipatori povijesnog zbivanja. Članci su mu najčešće bez znanstveno-kritičkog aparata, a rečenica je često prepuštena mašti. Premda je, kako sam piše u autobiografiji, na bečkom sveučilištu „s najboljim uspjehom“

¹ Antoljak 2004., 822.

diplomirao povijest i srodne znanosti (geografiju i slavistiku),² stekavši time osnovicu da se profilira u dobrog znanstvenika, Milinović je pisao radove povijesnoga sadržaja s izrazitom hrvatskom rodoljubnom notom. Njegov je diskurs opterećen postojanim stavom da je Dalmacija hrvatska zemlja, odvojena od svoje slavenske matice Hrvatske te da je hrvatska nesloga razlog njihove razdvojenosti. Zbog toga se hrvatski teritorij još od kasnoga srednjovjekovlja stalno nalazi u nekoj stranoj domeni. Tako je u najduljoj studiji *Hrvatske uspomene u Dalmaciji*, koja je izlazila pod budnim okom Augusta Šenoa u „Viencu“ od 1873. do 1876. godine,³ po Milinoviću strana domena ujedno i hrvatski/narodni protivnik: Obri,⁴ Franci,⁵ Saraceni,⁶ Normani,⁷ Mlečani,⁸ Tatari,⁹ Turci,¹⁰ Nijemci¹¹ i Francuzi.¹² Svi su navedeni narodi bili „dušmani hrvatskog naroda“ jer „gledahu zapriečit mu svaki razvitak i napredak u hrvatskom duhu“.¹³ Premda je Dalmacija u 19. stoljeću bila austrijska pokrajina, osjećalo se da je u domeni Italije, zemlje čija je nacionalna manjina brojkom jedva prelazila minimalan prag etničke zasebnosti u Dalmaciji.¹⁴ Italija je uz Austriju, međutim, potpomagala ideju dalmatinstva u Dalmaciji jer se dalmatinstvo činilo atraktivnim i dovoljno neutralnim nacionalnim određenjem pred demografski rastućim, ali ekonomsko i kulturno nazadnim hrvatstvom (i srpstvom). „Stanovnici Dalmacije ne bi trebali postati ni Talijani ni Slaveni, već bi trebali ostati Dalmatinci i sačuvati svoj talijanski jezik i kulturu.“¹⁵ Dalmatinstvo nije uspjelo u konačnici ponajprije zbog rigidnoga stava prema hrvatskoj baštini (jeziku, folkloru, povijesti i sl.) te je u najvećoj mjeri nestalo sa stvaranjem južnoslavenske države u 20. stoljeću.

Djelomični krivci za neuspjeh dalmatinstva bili su i franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja, redodržave koja je međašno držala „turski“ dio Dalmacije. Budući da su u kopnom dijelu nekadašnje mletačke Dalmacije bili jedini nositelji „pučke inteligencije“ koja je „hrvatsku etničku svijest izravno transformirala u nacionalnu“,¹⁶ franjevci su tijekom dugoga 19. stoljeća uvijek bili protivnici dalmatinstva i dalmatinskog autonomaštva te zagovornici

² Vrčić 1965., 317; Vrčić 1993., 481.

³ *Vienac*, 5 (1873.) 11, 169-173; 5 (1873.) 12, 187-190; 5 (1873.) 13, 200-203; 5 (1873.) 14, 218-220; 5 (1873.) 32, 505-525; 5 (1873.) 35, 553-557; 5 (1873.) 36, 568-570; 5 (1873.) 37, 587-589; 5 (1873.) 38, 605-607; 5 (1873.) 39, 620-621; 5 (1873.) 40, 634-637; 5 (1873.) 41, 652-653; 6 (1874.) 36, 571-573; 6 (1874.) 37, 587-589; 6 (1874.) 38, 605-607; 6 (1874.) 39, 620-621; 6 (1874.) 40, 634-637; 6 (1874.) 41, 652-653; 7 (1875.) 16, 257-260; 7 (1875.) 17, 277; 7 (1875.) 18, 292-295.

⁴ Milinović 2004., 44-53.

⁵ Milinović 2004., 65.

⁶ Milinović 2004., 85.

⁷ Milinović 2004., 85.

⁸ Milinović 2004., 63.

⁹ Milinović 2004., 66.

¹⁰ Milinović 2004., 67.

¹¹ Milinović 2004., 96.

¹² Milinović 2004., 61.

¹³ Milinović 2004., 87.

¹⁴ Usp. Peričić, 2003., 328.

¹⁵ Stančić 1978., 187-190; Cetnarowicz 2006., 30-31.

¹⁶ Stančić 1989., 38-39; Grbavac 2004., 193.

ujedinjenja s maticom Hrvatskom. Takav su ujediniteljski stav franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja imali već u danima kada se u Dalmaciji još osjećao miris netom ugašene Mletačke Republike,¹⁷ a zadržali su ga do konačnoga hrvatskog ujedinjenja u 20. stoljeću. I fra Šimun Milinović, rodom Lovrečanin (Opančanin) i Imočanin, zvanjem i službom sinjski franjevac i barski nadbiskup, bio je veliki protivnik autonomastva i dalmatinstva te veliki zagovornik hrvatskoga ujedinjenja i južnoslavenske uzajamnosti.

II.

Fra Šimuna Milinovića životno su obilježile dvije crkvene profesije u dva mjesta u dvjema različitim državama: Sinj u austrijskoj Dalmaciji u kojem je djelovao kao župnik, profesor i ravnatelj franjevačke gimnazije te Bar u Crnoj Gori u kojem je bio nadbiskupom. Godina 1886. razdjelnica je njegova životnoga puta. Od 1859. do 1885. bio je profesor i ravnatelj franjevačke gimnazije koja se pod imenom „Javno više hrvatsko gimnazije“ od osnutka 1854. godine profilirala u narodnjačko žarište austrijske Dalmacije kao prva javna gimnazija s hrvatskim kao nastavnim jezikom u austrijskoj Dalmaciji.¹⁸ Od 1887. do 1910. sjedio je na stolici Barske nadbiskupije kojoj je 1901. privrijedio naslov primasa Srbije.¹⁹

Zadužio je Sinj i Cetinsku krajinu svojim propovijedima u crkvi, borbom sa sinjskim autonomasima, pregalaštvom u franjevačkoj gimnaziji, sitnim člancima o lokalnoj etnografiji i povijesti. Nekoliko tisuća Sinjana i Cetinjana 19. siječnja 1887. simbolično mu je prije odlaska na službu u Crnu Goru zahvalilo, isprativši ga u suzama iz crkve Čudotvorne Gospe Sinjske te su ga „nosili na rukama i ljubili mu ruke, noge i odjeću“ jer su znali da ga više u Sinju neće vidjeti.²⁰ Zadužio je i Crnu Goru, pravoslavnu zemlju, stavom sveslavenskog bratstva te angažmanom u crnogorskoj politici. Crnogorski ga je dvor nazivao „svojim biskupom“.²¹

III.

U autobiografiji je Milinović napisao da se „osim svojih redovničkih i profesorskih dužnosti, bavio još i književnošću, tiskajući u raznim domaćim književnim i političkim listovima mnogostručne povjesničke crtice i razne političke članke“.²² Iz njegove se bibliografije, koju je popisao i 1993. godine objavio fra Hrvatinić Gabrijel Jurišić,²³ razaznaje da je krajem

¹⁷ Usp. Kapitanović 1996., 343-352.

¹⁸ Stančić 1977., 319-330; Grbavac 2004., 171-172, dalje na više mjesta.

¹⁹ F. S. P. 1925., 191-192.

²⁰ *Narodni list*, 26 (1887.) 8, 26. I. 1887., 3. Članak sam vidio prije zabrane uvida u stariju periodiku koja danas vrijedi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

²¹ Vrčić 1965., 322; Vrčić 1985., 168-172. Zbog uvođenja staroslavenskog jezika u liturgiju, Milinović je, međutim, naštetio katolicima albanske nacionalnosti koji su, primjerice, danas apsolutna katolička većina u Crnoj Gori (zahvaljujem na informaciji fra Slavku Sliškoviću s Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu).

²² Vrčić 1965., 319.

²³ U knjizi sabranih djela fra Šimuna Milinovića koju je priredio Milan Glibota nije, nažalost, u Milinovićevu bibliografiju ušla niti jedna referencija koja bi bila mlađa od 1989. godine (Jurišić 2004., 11-19). Tako su čitatelji zakinuti za saznanje da je 1985. godine održan u Lovreću znanstveni skup u povodu 150. obljetnice rođenja fra Šimuna Milinovića te da su referati sa skupa objavljeni kao dodatak monografiji župe Lovreć 1993. godine (Šimić 1993., 455-608).

1850-ih i početkom 1860-ih bio suradnik *Glasnika dalmatinskog* i *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku*, da je 1870-ih i 1880-ih bio redovit u *Narodnom listu* i *Viencu* te da je 1880-ih objavljivao članke i povijesne studije u *Katoličkoj Dalmaciji* i *Viestniku Hrvatskoga arheološkoga društva*.²⁴

U plejadi dalmatinskih intelektualaca hrvatske orijentacije fra Šimun Milinović radio je na popularizaciji hrvatske nacionalne povijesti (*Hrvatske uspomene u Dalmaciji, Zadar hrvatski grad, Cetinski knez Domaldo*) te na etnografskim i lokalnopovijesnim varijacijama (*Kratko opisanje Lovreća u Dalmaciji s narodnim običajima, O Sinju u Dalmaciji s okolišima starinama, Slap na Krči, Jezera naokolo Imotskoga polja, Knin, Sinj, Stećci, Kako su u Dalmaciji birali hrvatske kralje?, Solinski Sustjepan, Drid, Sveti Petar od Klobuka, Potravski Kotromanići, Biač*) koje je doživljavao kao pomagala i tumače u hrvatskoj nacionalnoj samobitnosti. U pismu Augustu Šenoi koje je 10. siječnja 1874. napisao u Sinju, svjestan da neke teze u njegovoj raspravi *Hrvatske uspomene u Dalmaciji* nisu Šenoi „po končuu“, obrazlaže kako piše samo zato da „maliko proturim pozornost Dalmatinaca na neke narodne uspomene odnoseće se na hrvatsko, koje su naši predje življe uzdržavali sve do posljednjih godina“ jer mu se čini da Dalmatinci „sada preziru narodne uspomene, narodne običaje“.²⁵ Shvativši da jezik igra važnu ulogu u očuvanju nacionalnog identiteta, Milinović je i kao sinjski franjevac i kao barski nadbiskup držao do hrvatske i do staroslavenske riječi u liturgijskim obredima.²⁶ Svoje je znanje o hrvatskoj crkvenoslavenskoj liturgiji, o glagoljskom i ćiriljskom pismu i crkvenom raspoloženju prema toj identitetskoj baštini pretočio u studiju *Crtice o slovenskoj liturgiji* koja je izlazila u zadarskoj „Katoličkoj Dalmaciji“ tijekom 1880. godine.²⁷ Nakon što je u Crnoj Gori preuzeo stolicu barskog nadbiskupa, Milinovićeva je pero prestalo pisati jer je cijelim svojim žićem radio na unapređenju svoje Barske nadbiskupije koju je, kako piše u autobiografiji, „našao sasvim uništenu: bez svećenstva, bez crkava, bez svećeničkih stanova i bez ikakvih sredstava da bih mogao što započeti“.²⁸

Milinović je živio u vremenu društveno-političkih tenzija između narodnjaštva i autonomaštva u Dalmaciji koje su najviše bridjele u malim mjestima poput Sinja jer se u njima političke strasti i tenzije nisu mogle prikriti. Sinjski su franjevci zbog narodnjačkog stava toliko smetali autonomaškim krugovima da su 1865. godine u tzv. Schmerlingovoj aferi umalo u Carevinskom vijeću bili proglašeni protudržavnim elementom, neprijateljima vlade, Austrije, cijele Monarhije.²⁹ Zbog velikog pritiska mjesne autonomaške vlasti u Sinju, koja je „pomoću podkupljenog ološa“ franjevcu izlagala javnom izrugivanju, franjevci su 1867. godine mislili „odmah da se obustavi nastava u gimnaziji i da se iz Sinja povuku“.³⁰ Franjevačka gimnazija kao narodnjačko leglo posebno je autonomaškim krugovima bila

²⁴ Jurišić 2004., 12-14.

²⁵ NSK, pismo od 10. siječnja 1874.

²⁶ Usp. Soldo 1993., 526-550.

²⁷ Milinović 2004., 237-321; Bratulić 1988., 165-175.

²⁸ Vrčić 1993., 481.

²⁹ Pezo 1988., 149-163.

³⁰ Gabrić 1965., 219-220; Grbac 2004., 199.

trn u oku jer je u hrvatskom duhu školovala i odgajala svoj pomladak.³¹ Iako joj je vlast 1880-ih uskratila novčana sredstva i pravo javnosti, čime je izgubila dio nastavnog kadra i bila svedena na privatni zavod za odgoj i izobrazbu svećeničkog pomlatka,³² gimnazija je uspjela u svome naumu jer je kao javna prosvjetna ustanova djelovala u ključnim godinama nacionalnog prelamanja u Dalmaciji 50-ih, 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća. Fra Šimun Milinović je kao profesor i njezin ravnatelj više od desetljeća direktno sudjelovao u svim društveno-političkim zbivanjima Sinja i Dalmacije.³³ Bio je blizak prijatelj Mihovila Pavlinovića i Josipa Jurja Strossmayera;³⁴ bio je hrvatski rodoljub i simpatizer jugoslavenstva; duboko religiozan čovjek i ustrajan borac za očuvanje staroslavenskog bogoslužja; ponizan redovnik cijeloga života premda je držao biskupski palij; bio je ponajprije preporoditelj, a tek potom znanstvenik.

IV.

Hrvatstvo i slavenstvo nesumnjivo je opterećivalo Milinovićev diskurs i umanjivalo mu znanstvenu objektivnost. Tako je u svojoj najopsežnijoj i tendencioznoj napisanoj mediévističkoj studiji *Hrvatske uspomene u Dalmaciji* (koja je čak tri godine od 1873. do 1876. izlazila u „Viencu“, a u kratkim priopćenjima i u „Narodnom listu“), pišući o početnim hrvatskim tragovima na današnjim prostorima koje je iščitavao iz Porfirogenetova djela *De administrando imperio*, Milinović posvetio dosta redaka Obrima, „stranom tielu“ unutar Europe, srodnom Hunima, Turcima i Mađarima.³⁵ Opisao ih je u dramatičnom tonu kao strane, druge, drugačije od priželjkivanoga, ukazujući na njihovo neprijateljstvo, barbarstvo, agresiju na teritorij na kojem legitimno od ranoga srednjovjekovlja obitavaju Hrvati.

„Nikad groznijega, krvoločnijega, divljega naroda na pragu Europe do naroda Obra. Narod taj jedino sunarodan Hunom, Turkom i Magjarom, pojavio se okolo polovice šestoga stoljeća na obalah Hvalinskoga mora (...) Nije dugo vrieme postojalo, uztreptila i zadržala ciela Europa prek krvavim mačem toga nezasišnoga i krvoločnoga naroda. (...) Kagan, to strašilo svieta, vodja Obrom, utemelji grozovito kraljevstvo, koje strah zadaje na sve strane, jer Obar svud prilieće, svud se pojavlja; kud prolazi za sobom pustoš ostavlja. (...) Obri udariše svom silom i paklenom obiesti na iztočno carstvo; (...) na stotine slavni gradova porušiše; zapališe Sirmij dični; Singidun tvrđi; opustošiše prostranu Panoniju, Maesiju, Trakiju; pogubiše slavjanskoga kralja Dobretu; sve predjele na Tisi, na Dunavu, na Dravi, na Savi i dalje poharaše i opustošiše. (...) Pade Skradin bieli, u dim se diže Solin divni, u more poronu Dubrovnik slavni, četrdeset napućenih gradova, bezbrojnih pomanjih miesta u plamenu zabuklja i Dalmacija, koliko je duga i široka, uzdržta od toga strašnoga nasrtaja i grozovite vreve krvoločnoga udaranja i haranja i bila bi u vječni ponor propala, da ju Hrvati svojom

³¹ Petrov 1965., 184-185; Kosor 1965., 190; Grbavac 2004., 193.

³² Grbavac 2004., 232-236.

³³ Vrčić 1965., 317.

³⁴ Usp. Maretić 1993., 514-517.

³⁵ Milinović 2004., 51.

čvrstom mišicom neoteše. (...) Ostavivši svoju pradomovinu, uputilo se na jug cielo pleme mnogobrojnoga naroda hrvatskoga, na čelu mu petero braće: Klukas, Lovel, Kosenac, Muhlo i Hrvat, i dvie sestre, Tuga i Vuga. (...) Čudna sudbina, koja povede hrvatski narod sa karpatskoga siedoga gorja i dovede do jadranskoga mora, pratila ga je kroz sve vjekove, te mu ni sad još odahnuti ne da.³⁶

Drevne je Hrvate opisao rečenicom da su „junačko pleme sloviensko“ koje je odvajkada „obitavalo sred srca Europe“, najprije na „siedom karpatskom gorju“ koje „od naj-davnijih vremena razbijahu sve dušmanske sile: Rimljani, Huni, Goti, Alani, Gepidi, Eruli, Langobardi, Obri i sto drugih naroda“,³⁷ a potom „hrabrom desnicom put si prokčili, (...) skupa sa Bizantinci Obre potukli (...) i najpotla otriebili iz sve Bosne i iz svih dalmatinskih pokrajina“.³⁸ Iako su Hrvati teritorij nekadašnje rimske provincije Dalmacije stekli legitimno kao bizantski saveznici i uništavatelji „divljaka Obra“, ipak su oružjem morali potvrditi taj legitimitet jer odmah „na njih navaljuje Bizantinstvo i Latinstvo, Mlečani i Franki“.³⁹ Ta je borba u cijelom tekstu okvalificirana kao trajna datost hrvatskoga teritorija. Kako je već spomenuto, gotovo svi narodi s kojima su se Hrvati tijekom povijesti doticali bili su po Milinoviću hrvatski neprijatelji: Obri, Franci, Saraceni, Normani, Mlečani, Tatari, Turci, Nijemci i Francuzi. Zanimljivo je da Milinović pritom slabije spominje Austrijance i Mađare kao neprijatelje koji su u njegovo doba izravno i često zauzimali negativan stav prema Hrvatima. U cijelom je tekstu Mađare spomenuo samo dvaput: jednom da su „sunarodni Obrima“,⁴⁰ drugi put da su skloni „mudroliji, himbi i sili“ prema Hrvatima.⁴¹ Očito je da ga kao Hrvata iz austrijske Dalmacije nisu pretjerano opterećivali hrvatsko-ugarski problemi na sjeveru. Austrijsku je pak vladu Milinović spomenuo nekoliko puta, svaki put uglavnom u pozitivnom tonu.⁴² Spočitao joj je u duhu dalmatinskoga narodnjaštva samo to što je slijedeći Rimljane, Mlečane i Francuze „silom nagonila Hrvate u tudje učione“ te su „Hrvati tako morali prvih viekova latinski, za tiem sve dosle jedino talijanski učiti“.⁴³

Pitanje jezika jedno je od ključnih problemskih teza i njegove rasprave *Zadar hrvatski grad* kojom ćemo se više pozabaviti u nastavku ovoga rada. Pitanje jezika duboko je bilo uparano u politički život Dalmacije jer su se narodnjačke pobjede u pojedinim općinama mjerile s uvođenjem hrvatskoga jezika u javnu uporabu. San o hrvatskome kao legitimnom jeziku javne uporabe počeo se ostvarivati od 1870-ih godina nakon narodnjačke pobjede na izborima za Dalmatinski sabor, odnosno tek od 1883. godine kada je hrvatski jezik postao službenim jezikom Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora.⁴⁴ Milinović je kao pro-

³⁶ Milinović 2004., 44-46, 65.

³⁷ Milinović 2004., 45-46.

³⁸ Milinović 2004., 47-49.

³⁹ Milinović 2004., 96.

⁴⁰ Milinović, 2004, 51.

⁴¹ Milinović 2004., 96.

⁴² Milinović 2004., 61, 107, 110.

⁴³ Milinović 2004., 92-93.

⁴⁴ Novak 2001., 319-320.

fesor sinjske franjevačke gimnazije osobito bio osjetljiv kada je riječ o upotrebi hrvatskoga jezika u javnosti.

Milinovićev rodoljubni ton u djelima odraz je stanja duha njegova vremena u Dalmaciji kada se bezuvjetno i romantičarski pratila svaka pri/povijest o Hrvatima, a napose hrvatski i slavenski pečat Dalmacije u bilo kojem povijesnom razdoblju. Upravo bi s tom spoznajom valjalo čitati Milinovićeva djela. Kvalifikacija „neznatnog i minimalnog doprinosa hrvatskoj historiografiji“ proizlazi iz anakronog diskursa hrvatske historiografije u Dalmaciji, diskursa kojim se takoreći više nije pisalo u sjevernoj Hrvatskoj jer su u Zagrebu više od desetljeća djelovale ozbiljne znanstvene institucije poput akademije i sveučilišta. Milinoviću nije niti bila namjera doprinosti hrvatskoj historiografiji koliko pak spoznaji i pouci neakademskih ljudi u Dalmaciji. Sasvim bi sigurno 1870-ih prije pristao na hrvatsku pobjedu nad Bajamontijem u Splitu negoli na ponuđeni doktorat ili sveučilišnu katedru bilo gdje u svijetu. Veselje nakon što je Narodna stranka pobijedila Bajamontija u Splitu 1882. godine zasigurno nije mogao prikriti i zasigurno je smatrao da je njegovo hrvatsko rodoljubno pisanje o dalmatinskoj prošlosti pridonijelo takvom ishodu.

Jedini grad koji se opirao Narodnoj stranci i koji je postojano bio mehrvatska utvrda u austrijskoj Dalmaciji bio je Zadar. Glavni grad Dalmacije bio je najjače žarište talijanaša i jedini dalmatinski grad u kojem su autonomasi do kraja Monarhije vodili općinsku upravu.⁴⁵ Upravo je autonomaško i nehrvatsko raspoloženje Zadra navodilo Milinovića da ga se dotiče u gotovo svim svojim povijesnim raspravama; pobliže pak u raspravi s prepoznatljivim i onodobno kontroverznom naslovom *Zadar hrvatski grad* te donekle u medievističkoj studiji *Cetinski knez Domaldo*. Potonjoj je čak moto: „Ovom velikom Hrvatu moraju Zadranima na svomu sadašnjemu obstanku zahvaliti, jer bo im je on junačkom desnicom iz pepela i ruševina podigao i obnovio Zadar grad, kada ga je pakostna talijanska ruka porušila bila.“⁴⁶

V.

Temi Zadra prethodile su već spominjane *Hrvatske uspomene u Dalmaciji* koje su, usudujem se napisati, uvele Milinovića u znanstveno-istraživački rad jer su sve njegove kasnije rasprave studioznije, zrelije i objektivnije, protkane primjerenim znanstveno-kritičkim aparatom. „Hrvatske uspomene“ sasvim su sigurno navele Milinovića da popabirči svu dostupnu literaturu o Dalmaciji, čime se otvorio širok put tematskoj raznolikosti koja se iščitava u Milinovićevoj bibliografiji. Hrvatske su „uspomene“ također nagnale Milinovića da pazi na formu rečenice, na smisao i stil, u čemu mu je zasigurno kroz višegodišnju suradnju pomogao i August Šenoa, koji loše sastavljene tekstove nije lako propuštao u „Vienac“. Da je Šenoa lektorirao Milinovićeve „hrvatske uspomene“ u „Viencu“, iščitava se iz prvoga Milinovićeva pisma Šenoi napisana u Sinju 10. siječnja 1874. godine.⁴⁷ Milinović mu se ispričava zbog rečeničnih konstrukcija i teza koje Šenoi nisu „po konču“.

⁴⁵ Petriccioli 1997., 687.

⁴⁶ Milinović 2004., 361.

⁴⁷ Više o Milinovićevim pismima Augustu Šenoi vidi: Bekavac Basić 1993., 506-513.

U samim pak *Hrvatskim uspomena u Dalmaciji* Milinović ne piše gotovo ništa o Zadru. Nakon što se Hrvati „niz vrletni Velebit uputiše“ i Dalmaciju „zakriliše“,⁴⁸ Milinović se tematski zaustavlja u Solinu, glavnome gradu antičke Dalmacije, koji se u ranom srednjovjekovlju reflektirao kao centralna točka hrvatskoga etnoidentiteta. Budući da je Solin i njegova okolica mjestopisna dominantna najstarije hrvatske prošlosti, tu su se po Milinoviću odigrali i najvažniji datumi hrvatskoga ranog srednjovjekovlja: odlučujući boj s Obrima na Bijaču na kojem je osvojena zemlja prozvana Hrvatskom,⁴⁹ krštenje Hrvata u rijeci Jadro,⁵⁰ te učinkovita vladavina nad cjelokupnim hrvatskim teritorijem u ranom srednjovjekovlju.⁵¹ U daljnjem tekstu „hrvatskih uspomena“ Milinović bez kronološkog slijeda od ranog srednjovjekovlja pa do ranog novovjekovlja prepričava „svietlu povijest“ Hrvata začetu u solinskom kraju. Zadar je prvi put spomenuo u kontekstu uspomene na krunidbu hrvatskih kraljeva koja se preko izbjeglih srednjovjekovnih Biograda tobože očuvala „do dana današnjega“ u Šibeniku.⁵² Navodi da su gradovi „Zadar, Šibenik, Trogir i Spljet i drugi u vrijeme mletačke vlade ne samo živu iskru narodne samosvjesti uzdržali, da su neki dapače za to i do bune dolazili“.⁵³ Biograd se nalazi nadomak Zadru te je 1125. godine srušen upravo zbog blizine Zadra jer nije odgovarao mletačkom (zadarskom) pogledu na hrvatski teritorij. „Mletčani zavideći svakomu hrvatskomu napredku i ljepoti svu moć i svu lukavštinu uložili su da ga unište. (...) Liepi Biograd razoriše i uništiše, nego bojeći se, da mu ne bi kamenje oživilo i osvetilo se, što po moru ne razbacaše, to u Mletke preneseše.“⁵⁴ Svjestan autonomaške snage u gradu Zadru, neprobojne tvrđave za narodnjačku misao do kraja austrijske Dalmacije, Milinović prenatlažava biogradsku tragediju vrlo lukavo ne spomenuvši niti jednom riječi grad Zadar iz kojeg se najvjerojatnije koordiniralo navedenom akcijom. U daljnjem pisanju „hrvatskih uspomena“ Milinović se bavio Splitom,⁵⁵ Sinjem,⁵⁶ rijekom Krkom,⁵⁷ a završio je s Kninom,⁵⁸ u kojem je stolovao „hrvatski dvorski biskup“ koji je „svuda dvor i vladaoca pratio“ te je „on na neki način i u crkvi ranovjes nasprama biskupom dalmatinskih gradova koji su od davna zaraženi bili romanštinom“.⁵⁹

Budući da je zadarski „Narodni list“ redovito priopćavao glavnu misao „hrvatskih uspomena“ koje su izlazile u zagrebačkom „Viencu“,⁶⁰ Milinović je tješnju suradnju s tom peri-

⁴⁸ Milinović 2004., 49.

⁴⁹ Milinović 2004., 49-54.

⁵⁰ Milinović 2004., 54-55.

⁵¹ Milinović 2004., 55-63. i sl.

⁵² Milinović 2004., 81-84.

⁵³ Milinović 2004., 81.

⁵⁴ Milinović 2004., 82.

⁵⁵ Milinović 2004., 85-102.

⁵⁶ Milinović 2004., 103-116, 135-140.

⁵⁷ Milinović 2004., 117-126.

⁵⁸ Milinović 2004., 127-134.

⁵⁹ Milinović 2004., 131.

⁶⁰ Usp. Jurišić 2004., 13.

odičkom publikacijom aktivirao 1876. godine te je u sljedećem razdoblju objavio nekoliko rasprava koje „nisu samo povijesne crtice već Milinovićev vjerski i politički credo“.⁶¹ Riječ je o člancima *Zadar hrvatski grad, O Panslavizmu, Nekoliko crtica o Jugoslavenih i Nekoliko crtica o Slavjanskih*.⁶² Pišući o Zadru, Milinović je „nagraisa na belaja“ jer je „prabiskup Maupas i sveštenstvo zadarsko diglo graju protiv meni“.⁶³ Zašto? Zato što je, piše Šenoi u rečenici iznad toga navoda, „o Zadru dokazao da je to hrvatski grad“.⁶⁴ Pri kraju rasprave *Zadar hrvatski grad*, u dijelu koji je izravno dirao aktualnu zadarsku crkvenu hijerarhiju, piše da mu nije bila „nakana da na dugo i široko dokazivam, niti nepobitna fakta iznosim, ali iz onoga što sam dosle rekao mogao se je svak osvjedočiti, da je Zadar istinito u prošlih vjekovih osjećajem i djelom bio ‚narodni hrvatski grad‘, te da se do našieh vremena opirao potaljančivanju i potlačenju narodnih prava“, napose u upotrebi hrvatskoga jezika u bogo-služju.⁶⁵ Buru zadarske crkvene hijerarhije, naravno, nije mogao niti ju je želio stišati.

VI.

Rasprava *Zadar hrvatski grad* izlazila je u „Narodnom listu“ od 29. studenog 1876. do 7. veljače 1877. u dvadeset nastavaka.⁶⁶ Popraćena je 121 bilješkom u kojoj se najčešće spominju imena Lučića, Farlatija, Ljubića i Tkalčića.⁶⁷ Uzbunila je zadarsko svećenstvo, napose autonomaškog političara i zadarskog nadbiskupa Petra Dujma Maupasa (nadbiskup od 1862. do 1891.), crkvenog premeta koji je 1857. godine primio Milinovića u niže redove i zaredio ga za đakona.⁶⁸

Već prva rečenica *Zadra hrvatskoga grada* dovoljno govori za sebe: „Nije mi nakana obširnu povijest o Zadru izvaditi, ali od onoga što budem o njemu navesti, lasno će čitatelji upoznati, da je Zadar u prošlih vjekovih sa svakoga pogleda više no je sada narodan bio.“⁶⁹ U Zadru, razumije se, vlada autonomaška stranka kojoj je svojstvena talijanska kultura i jezik. Prvi dokaz da je Zadar hrvatski grad Milinović nalazi u frekventnosti upotrebe naziva grada Zadra jer se u govoru uvjerljivo češće od talijanske „Zare“ čuje hrvatski naziv

⁶¹ Bekavac Basić 1993., 510.

⁶² Nažalost, nijedan Milinovićev članak koji je objavljen u „Narodnom listu“ nisam uspio vidjeti jer odredba današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu ne dozvoljava rad na starijoj periodici. Uvid u periodiku bio bi presudan jer, primjerice, u objavljenoj Milinovićevoj bibliografiji nisu navedene referencije O *Panslavizmu* i *Nekoliko crtica o Jugoslavenskih* (Jurišić 2004., 13) koje Milinović navodi u pismu Šenoi od 4. veljače 1879. godine (Bekavac Basić 1993., 510). Milinovićevu raspravu iz 1878. Jurišić zapisuje pritom drukčije od Basića (*Nekoliko crtica o Slovenih*, u pismu *Nekoliko povijestni crtica o Slavjanih*).

⁶³ NSK, pismo od 4. veljače 1879.; Bekavac Basić 1993., 510.

⁶⁴ NSK, pismo od 4. veljače 1879.; Bekavac Basić 1993., 510.

⁶⁵ Milinović 2004., 167.

⁶⁶ Bekavac Basić 1993., 511.

⁶⁷ Milinović 2004., 141-176. Zanimljivo je da je Milinović preko Šenoe naručio iz Zagreba djela Smičiklase, Račkoga i Tkalčića za franjevačku gimnaziju (NSK, pismo od 13. veljače 1875.), te ih je i u kasnijim radovima često citirao (usp. Milinović 1886.).

⁶⁸ Vrčić 1993., 481.

⁶⁹ Milinović 2004., 141.

„Zadar“. Dapače, Milinović talijanski naziv namjerno prešućuje kao da ne postoji. „Među svimi dalmatinskim starinskim gradovi, Zadar je svakako odličnije mjesto zauzima; koga su Grci ‚Idasa‘, Latinci ‚Jadera‘ a Hrvati ‚Zadar‘ nazivali.“⁷⁰ U trećoj rečenici rasprave Milinović već proziva glavne krivce zbog kojih je 1870-ih Zadar, kada piše raspravu, nenarodan grad. Krivci su, naravno, Mlečani jer je Zadar „sa kopnom bio spojen jedniem uzkim rtićem, koga su Mlečani godine 1617. rad vojničkih uzroka presjekli“.⁷¹ Ovom je rečenicom, prema osobnoj prosudbi, želio naglasiti tko je stvorio jaz između dalmatinskoga kopna i mora zbog kojih su primorje i zaobalje redovito u mentalitetnom, gospodarskom i političkom rascjepu. Mlečani, naravno! Dalje u opisu ne zaboravlja spomenuti Zadru najbliža mjesta poput Biograda „divne prestolnice hrvatskih kraljeva“ i Nina „dražestnih dvora hrvatskih banova i velmoža“.⁷² Oni su za Milinovića sada „razvaline“, jer „ovda je nekoć pitomo cmilje i kovilje cvalo i rastlo, dok je Hrvat uz mnoštvo divnih gradova samostalno vladao. A gle sada? Pustoš, močvara, divljač...“.⁷³ Vrlo brzo dodaje da je u Zadru „udobno življenje, pače i razkošno“ i da ponajviše upada u oči „prevelika birokratička prenapetost zadarska koju, rad nenapunjenoga činovniluka, svuda srećaš“.⁷⁴ Činovnik je, naravno, simpatizer i pouzdani glasač autonomaske stranke u Dalmaciji.

Nakon toga Milinović započinje opisivati „prošlost Zadarsku“, počevši od ranog srednjovjekovlja kada ga je „junačka hrvatska desnica“ od „biesnih i divljih Obara oslobodila“ pa do pada Mletačke Republike 1797. godine.⁷⁵ Malo se duže zaustavlja u 1177. godini kada je „papa Aleksander III putujući u Mletke navratio se u onda glasoviti Zadar“ u kojem je „taman u to doba staroslovjenština nad latinštinom gospodovala“,⁷⁶ te u 1202. godini kada su „krstonošci Mlečani“ skovali plan da „mnogotisućna vojska krstjanska (...) bez ikakva uzroka osvoji i poruši (...) pohrvaćeni Zadar“.⁷⁷ Milinović konstatira da će im ta „najsvetogrdnija osveta uvijek za sramotu biti“.⁷⁸ Netrpeljivost prema Mlečanima strši gotovo u svakom odjeljku „prošlosti Zadarske“ jer su Mlečani „tudjini“,⁷⁹ jer su „u Dalmaciji svakoga gusarom i barbarom nazivali tko bi se god njihovu pripojenju protivio“,⁸⁰ jer su „lukavo matali i primamljivali“ stranku „koja se je skrivala pod zaštitu municipalnih povlastica i branila čim veću neodvisnost gradsku od kraljeva hrvatsko-ugarskih“,⁸¹ jer nakon hrvatske obnove Zadra 1203. godine „Zadrane gusarim krstiše (...) spremahu se da ‚Zadrane gusare‘ upoko-

⁷⁰ Milinović 2004., 141.

⁷¹ Milinović 2004., 141.

⁷² Milinović 2004., 141.

⁷³ Milinović 2004., 142.

⁷⁴ Milinović 2004., 142.

⁷⁵ Milinović 2004., 142-156.

⁷⁶ Milinović 2004., 144-145.

⁷⁷ Milinović 2004., 145.

⁷⁸ Milinović 2004., 145.

⁷⁹ Milinović 2004., 144.

⁸⁰ Milinović 2004., 145.

⁸¹ Milinović 2004., 146.

re i unište“,⁸² jer su naspram osobama „prastaroga romanskoga porijekla bili kivniji“ ako su se „pohrvatile ili čuvstva hrvatska poprimile“,⁸³ jer im je „uvijek zazorno bilo napredovanje Zadra“ itd.⁸⁴ Malo se više zadržao u 1345. godini kada su Mlečani „nemogući nenadom i prevarom Zadar zauzeti, počеше mu okolicu najstrahovitije harati i, što im god živa u ruke dolaziše, najkrvoločnije ubijati“. ⁸⁵ Milinović je od 1040. do 1355. izbrojio „deset velikih buna i odpadnuća“ koje su Zadranu podignuli protiv Mlečana.⁸⁶ Pobune Zadranu opravdava riječima da su Mlečani bili „tlačitelji njihova prava i narodnosti“ i da Zadranu „ne htjedose pod robstvom biti“ i sl.⁸⁷ Milinoviću je, naravno, najsvjetlije razdoblje srednjovjekovne povijesti grada Zadra bilo između 1358. i 1408. godine kada s mletačkim uzmakom Zadar „faktično postade prijestolnica hrvatskog obranog kralja i sredotočje hrvatskoga obnovljenoga slavja“. ⁸⁸

Milinović je u opisu ovoga razdoblja kada se konsolidirala hrvatsko-ugarska vlast u gradu Zadru itekako pretjerao. Ljutnju zadarskog nadbiskupa i njegova svećenstva potaknule su, sasvim sigurno, sljedeće dvije rečenice. „Zadar daklen sa svojim slavnim prabiskupom (Nikolom III, op. a.), svećenstvom, plemstvom i pukom postao je sredotočje glasovitoga hrvatskoga pokreta na svrhi četrnaestoga i početkom petnaestoga stoljetja. Oj, da im je sada iz grobnica na sviet izaći pak mnoge Zadrane izrodjene i odnarodjene razgledati...?!“⁸⁹ Emotivno je i temperamentno bilo Milinovićevo pero!

Milinović u svega četiri pasusa opisuje ranonovovjekovni Zadar. Donio je tek popis potalijančenih zadarskih porodica (Begna, Budineo, Borelli, Albis) kod kojih se „iskra hrvatskoga čuvstva nije odmah udušila, nego je svoje varnice i kašnje sipala“. ⁹⁰ Milinović je namjerno naglasio „hrvatsko čuvstvo“ tih zadarskih porodica jer su neki potomci kao javne ličnosti bili na nenarodnoj strani u austrijskoj Dalmaciji. Istaknuo je da se u Zadru još 1455. godine igrala alka s „izticanjem hrvatskoga osjećanja i narodnoga ponosa“ kao i kod Sinjana te da su 1818. godine posljednji put „iztrčali pred carom i kraljem Franom I. u dokaz veselja da su iz mletačkih čeljusti izpali i opet nakon toliko vriemena pod okrilje hrvatskoga kralja prišli“. ⁹¹

Nakon izrazito rodoljubna opisa zadarske prošlosti Milinović do kraja rasprave *Zadar hrvatski grad* piše o zadarskoj crkvi, zadarskom sjemeništu i zadarskim „hramovima“ koji su posvećeni zadarskim patronima: sv. Donatu, sv. Anastaziji ili Stošiji, sv. Šimi i sv. Krševanu.⁹² Crkveni je vrh zadarske crkve sasvim sigurno uzbunio tezom da se u svim zadarskim crkvama tijekom srednjovjekovlja liturgija održavala na „staroslavjanskom jeziku“. Za crkvu sv. Krševana, koja je svojina nekadašnjega istoimenoga benediktinskog samostana, piše da je „nekoć nakićena bila svakovrsnimi hrvatskimi uspomenami i nadpisi odnosećimi se na hrvatsku samostalnost“. Dodao je pritom da je „duh tudjinstva zazirući sve što nije ‚taliansko‘ najvećom pomljom bude sve iztrebljeno što bi na prošlost slavnu hrvatsku opominjalo“, odnosno „proćerano je sve što bi Zadrane moglo sjetiti na nekadašnju njihovu hrvatsku odanost“. ⁹³

⁸² Milinović 2004., 147.

⁸³ Milinović 2004., 148.

Može se zaključiti da je osnovna teza Milinovićeve pera bila ta da je Zadar u ranom i razvijenom srednjovjekovlju proživljavao svoje zlatno doba i da je s mletačkom vladavinom od kasnog srednjovjekovlja do kraja 18. stoljeća gotovo živio u mraku. Benediktinski samostan sv. Krševana „najveći ugled steče u vrieme hrvatskoga kralja Krešimira“,⁹⁴ a riječ je o samostanu koji je bio „nakon neumrloga Grgura ninskoga najveći zatočnik glagoljice u Dalmaciji“.⁹⁵ I „hrvatski narodni samostan duvna benediktinskih sv. Marije u Zadru“ bio je „vrlo glasovit u našoj poviesti jer je doprinomio prosvieti našega naroda toliko usluga kao rijedko koji“.⁹⁶ Utemeljile su ga „plemenite hrvatkinje kraljevskoga roda“, slavna Čika i njezine kćeri Damnana i Vekenega, koja je prilikom Kolomanova pohoda na Hrvatsku „Hrvate na slogu protiv tuđincu opominjala“.⁹⁷ Ovi su „rodoljubni“ samostani u „mrak“ zapali s nestankom hrvatske riječi na njihovim misama i u njihovim korovima. Isusovci koji „užívaju hrvatske zadužbine samostana sv. Krševana“ navodno su prekršili dano obećanje posljednjim zadarskim benediktincima da u kolegiju koji je oformljen u ugašenom samostanu odgajaju kler „za hrvatsku knjigu i hrvatsku naobraženost“ i da obavljaju „staroslovenski službu božju“. Međutim, u isusovačkom kolegiju, piše Milinović, čuli su se samo „klasični i mnogi živući europski jezici“, a hrvatski „mal da ne sasviem izključen, a kadgod ga se hulji riečmi koje mu nikako na korist ne idju“.⁹⁸ Još je oštrij bio prema benediktinkama samostana sv. Marije jer „sada koludrice ovoga samostana odgojavaju i podučavaju mnoštvo djevojčica odličnijih obitola (...) talianski, francuski, njemački, a možda i engleški i turski, a hrvatski ni jedne rieči“.⁹⁹ S „turskim“ je Milinović namjerno pretjerao jer drži da se u samostanu „hrvatski hulji i prezire, i u srдца nevina mržnja prama istomu udanjiva“.¹⁰⁰ Milinovića boli jer zadarske benediktinke žive od „hrvatske zadužbine“ i navodno se bezdušno protiv svega hrvatskoga bore. Njegov se krik protiv takvoga stanja posebno osjeća u zaključnom poglavlju o tom samostanu. „Oj, sveta Čiko i Vekenega, krasni cvjetovi pobožnosti i svetinje, koji ste

⁸⁴ Milinović 2004., 149.

⁸⁵ Milinović 2004., 149.

⁸⁶ Milinović 2004., 150.

⁸⁷ Milinović 2004., 149.

⁸⁸ Milinović 2004., 153.

⁸⁹ Milinović 2004., 152.

⁹⁰ Milinović 2004., 154.

⁹¹ Milinović 2004., 155.

⁹² Milinović 2004., 156-157.

⁹³ Milinović 2004., 158.

⁹⁴ Milinović 2004., 159.

⁹⁵ Milinović 2004., 160.

⁹⁶ Milinović 2004., 161.

⁹⁷ Milinović 2004., 165.

⁹⁸ Milinović 2004., 160-161.

⁹⁹ Milinović 2004., 163.

¹⁰⁰ Milinović 2004., 163.

u hrvatskomu perivoju rastli, te u Zadru miris svetosti dali, probudite se iz grobnica vaših i poslušajte: jeda li jošter vašim jezikom u samostanu po vami sagradjenu, pjevaju se pjesme duhovne, te podgojivaju li se dječica na slavu hrvatskog imena?!¹⁰¹ Zadnjom rečenicom u zazivu Čike i Vekenege udara silovito i žestoko, očito priželjkujući reakcije iz Zadra: „Udarite grieznuđužjem one koji vaše zadužbine uživaju, neka jih za svrhu onu rabe na koju ste jih vi oporučili! To će biti Bogu i narodu drago i milo.“¹⁰²

Milinović, osim samostana sv. Mihovila koji je pripadao franjevcima trećoredecima,¹⁰³ nije spomenuo niti jedan drugi franjevački samostan u Zadru. Zašto? Vjerojatno zato jer bi pisanjem o nehrvaštini tih samostana uzbunio duhove svoga reda. Vjerojatno je poslušao nečiji savjet da ne piše o njima jer bi negativno spominjanje, primjerice, konventualskog samostana potaknulo optužbe i u Rimu s obzirom na to da zadarski opservanti stoljećima nisu bili u dobrim odnosima sa zadarskom konventualskom subračom. Zanimljivo je spomenuti da je Milinović uvjerenio napisao da je u Zadru postojao manastir „iztočno-sjajvenskoga obreda“ koji „se je u naših stranah udomio osobito IX. vieka pod velikim županom Sedaslanom, kad je većinom Dalmacija uz carigradskoga patrijarku prionula bila“.¹⁰⁴ Nažalost, nije citirao izvor iz kojeg je crpio taj podatak. Bizantski samostani u Dalmaciji neistražena su tema hrvatskoga ranog srednjovjekovlja. Zasigurno su morali postojati u bizantskoj Dalmaciji. Djelovali su najčešće u sinergiji s benediktinskim samostanima s kojima su se zbog monaškog načina života lako identificirali i stapali. Najbolji je tomu primjer benediktinski i bazilijanski samostan sv. Dimitrija u srednjovjekovnoj Mitrovici u Srijemu.¹⁰⁵ Valja svakako naglasiti da su možebitni bizantski samostani u Dalmaciji bili isključivo grčki samostani i da se njihovo postojanje nikako ne može niti ne smije povezivati sa slavenskim pravoslavnim samostanima jer je, primjerice, srednjovjekovna Srbija prve svoje samostane dobila u razvijenom srednjem vijeku kada su poodavno bili ugašeni svi manastiri bizantske Dalmacije.

Rasprava *Zadar hrvatski grad* završava dosta žestoko opisom djelovanja glagoljaškog sjeništa u Zadru koje je „sagradjeno od dohodaka hrvatskih nekoć benediktinskih slavnihi opatija sv. Petra na Osoru i sv. Grizogona u Zadru“.¹⁰⁶ Milinović je s informativnošću preteča popa glagoljaša don Vladislava Cvitanovića, koji je u drugoj polovici 20. stoljeća upozoravao na izrazitu prisutnost glagoljaštva u Zadarskoj nadbiskupiji. Uspio je čak izbrojiti 2.372 glagoljaša koji su od 15. do 20. stoljeća živjeli i djelovali u Zadarskoj nadbiskupiji.¹⁰⁷ Često se zaboravlja da su se Rapska, Osorska i Krčka biskupija do 1828. godine nalazile unutar Zadarske nadbiskupije i da su glagoljaški poticaji u tim biskupijama dolazili i iz njihova centra Zadra. Buri reakcija Milinović je svjesno odškrinuo vrata već prvih rečenicama u dijelu završnog teksta o učilištu za spremanje svećenika u Zadarskoj nadbiskupiji. „U dno

¹⁰¹ Milinović 2004., 163.

¹⁰² Milinović 2004., 163.

¹⁰³ Milinović 2004., 166-167.

¹⁰⁴ Milinović 2004., 159.

¹⁰⁵ Andrić 2009., 115-185.

¹⁰⁶ Milinović 2004., 171.

¹⁰⁷ Cvitanović 1974., 146.

duše mora svakoga rodoljuba zaboljeti prisporabajući sadašnja sa davnijem vremeni. U ovih neizmerno veće narodno osjećanje u svoj Dalmaciji, a napose u Zadru, nego u današnjih, kad je narodni pojam silnije i bistrije celim prosvjetljenim svietom zavladao. (...) Ej, da mi je prosto sve na vidik izniti, kako bi nekim lice zažarilo ogledavši svoju, sa djelovanjem predšasnika.“¹⁰⁸ U primisli je Milinović očito imao svijetli lik zadarskog nadbiskupa Vicka Zmajevića iz 18. stoljeća te mračni lik aktualnoga zadarskog nadbiskupa Petra Dujma Maupasa. Vicko Zmajević je dosta dugo od 1713. do 1745. držao nadbiskupsku stolicu u Zadru. Bio je gorljiv pobornik upotrebe hrvatskoga jezika i glagoljice, stvorio je preduvjete za ponovno otvaranje glagoljaškog sjemeništa u Zadru 1748. godine u kojem će „gojenci biti i narodnosti hrvatske i klera hrvatskoga i učiti na hrvatskom jeziku koliko je potrebno da se katolička vjera ušćuva među katolicima i raširi među Turcima i shizmaticima“.¹⁰⁹ Budući da se žestoko opirao stvaranju pravoslavne episkopije u mletačkoj Dalmaciji, Milinovićeva pisanje o Zmajeviću rodoljubnom djelovanju u Zadru zasigurno nije bilo drago srpskom čitateljstvu „Narodnog lista“, koje je do toga trenutka uglavnom bilo na Milinovićevoj strani. Milinović je čak napisao da su „sljedbenici iztočne vjere najvećom odanostju častili te su i oni svoje mladiće na nauk u ‚hrvatsko sjemenište‘ pošiljali“.¹¹⁰ Taj bi podatak svakako valjalo u arhivima istražiti. Vicku Zmajeviću, „znamenitom i zaslužnom Hrvatu“ 18. stoljeća, u istoimenoj je monografiji 1925. godine, za razliku od Milinovića, posvećeno, reda radi, tek nekoliko redaka koje je potpisao Ljubomir Maštrović, „profesor u Križevcima“.¹¹¹ Njegovi su radovi u 20. stoljeću, možda i zbog toga što je pravoslavce smatrao „shizmaticima“, ostali po strani te se njegov lik i djelo otkriva tek u današnjici.¹¹²

„Sjemenište hrvatsko Zmajevića“ koje je nastalo kao Zmajevićeva zaklada ukinuto je 1821. godine.¹¹³ Nakon što je 1839. obnovljeno pod imenom „malo diocesansko sjemenište“, od 1867. službeno se nazivalo „sjemenište arcidiocesansko Zmajevića“.¹¹⁴ Budući da se tijekom 19. stoljeća nazivalo „diocesansko“ a ne „hrvatsko“ kao u 18. stoljeću, Milinoviću je već to dokaz da u njemu „tudjinci, inostranci, prikomorci“ odgajaju „pitomce sa svom revnošću u grčkom, latinskom, talianskom, francuskom i njemačkom jeziku, a hrvatski izturen, jerbo ovi vodi ‚k rasicizmu, srbizmu, grecismu, i krivovjerstu““.¹¹⁵ Sjemenište Zmajević vrhunac je njegovanja hrvatske riječi na glagoljici u Zadarskoj nadbiskupiji. „Do 1830. svi su predmeti u ovomu sjemeništu jedino hrvatski predavali se (ovo mi mogu zasvjedočiti još živeći svećenici). Od tada okrenu se sve naopako.“¹¹⁶ Milinović pretenciozno piše da je glagoljaška tradicija započela u Zadru još početkom 10. stoljeća s prvim izbjeglim

¹⁰⁸ Milinović 2004., 167.

¹⁰⁹ Babić 2005., 12.

¹¹⁰ Milinović 2004., 171.

¹¹¹ Lj. M. 1925., 291.

¹¹² Usp. Babić 2002., 2005. itd.

¹¹³ Milinović 2004., 172.

¹¹⁴ Milinović 2004., 172.

¹¹⁵ Milinović 2004., 172.

¹¹⁶ Milinović 2004., 173.

Metodovim učenicima iz Moravske.¹¹⁷ U kratkim crtama prepričava tisućljetnu povezanost zadarske crkve s glagoljicom i slavenskim bogoslužjem, čija je nit opstala „do naših doba“ te je „nigda prije od hrvatskoga svećenstva ovliko zanemarena i zapuštena kao što je sada. Sramota i grijehota!“.¹¹⁸ Milinović stidljivomu i za njega nedovoljno informiranomu hrvatskom svećenstvu Zadarske nadbiskupije (time i cijele austrijske Dalmacije jer su se u Zadarskoj nadbiskupiji nalazile sve crkvene pokrajine u Dalmaciji) kazuje da su „Adrijan II, Ivan VIII, Ivan X, Aleksander III, Urban VIII, Inocenc IV, Benedikt XIV bili veliki prijatelji glagoljice i staroslovenskog bogoslužja“.¹¹⁹ Odmah potom dodaje da je „u nekih dalmatinskih i hrvatskih gradovih glagoljičko bogoslužje nadvladalo bilo latinsko isto, pačem ovo mal da ne sasviem istureno je bilo iz gradova primorskih i dalmatinskih, a ponajviše iz Zadra“.¹²⁰ Da je ovaj Milinovićev navod blizu istini, svjedoči popis glagoljskih rukopisnih knjiga Zadarske nadbiskupije koji je objavljen 2008. godine iz kojeg se vidi da je do početka austrijske Dalmacije više od 80% župa Zadarske nadbiskupije vodilo matične knjige glagoljicom na hrvatskome jeziku.¹²¹ Argumentirajući upotrebu hrvatskoga jezika u župama Zadarske nadbiskupije, Milinović navodi Farlatija, koji piše da „prabiskupija zadarska imade 36 duhovnih župa, na kopnu 13, a ostale po otocih, koje se po natječaju daju samo hrvatskim svećenikom (glagoljašem)“,¹²² te dodaje da je „u ono doba kad su Turci i Mletčani naš narod razdirali i uništavali latinsko daklen svećenstvo nije uz narod biede i nevolje trpilo, niti ga u vjeri kripilo“.¹²³

Reakcije na posljednje Milinovićeve priloge iz rasprave *Zadar hrvatski grad* tijekom 1877. godine bile su žestoke, ali i nedovoljno učinkovite. Danas znamo samo za jednu izravnu reakciju, „otvoreno pismo“ koje su u zadarskoj „La Dalmazia cattolica“ objavili zadarski profesor bogoslovlja D. Frano Uccellini i franjevac trećoredac M. Ivančić.¹²⁴ Subjektivno govoreći, riječ je o ljudima iz drugoga jakosnog reda zadarske crkve koji su očito iz samog vrha bili potaknuti da reagiraju na Milinovićevo pisanje o hrvatstvu grada Zadra. Milinović ih, bez obzira na napade, u preporodnom duhu naziva „braćom i sudrugovima“ jer su „nadahnuti stalno istim žarom branjenja i razširenja Sv. vjere katoličke i naše vrlo potlačene narodnosti“.¹²⁵ Njihov zazor prema *Zadru hrvatskom gradu* isprovociran je ponajprije pisanjem o Zmajevićevu sjemeništu kao isključivoj glagoljaškoj instituciji koja je nastala u

¹¹⁷ Milinović 2004., 168-169.

¹¹⁸ Milinović 2004., 169.

¹¹⁹ Milinović 2004., 169.

¹²⁰ Milinović 2004., 169.

¹²¹ Kero 2008.

¹²² Milinović 2004., 169.

¹²³ Milinović 2004., 169.

¹²⁴ Nažalost, NSK u Zagrebu prema kataloškom opisu ne posjeduje 5. broj lista „La Dalmazia cattolica“ iz 1877. godine. Stoga za reakciju Uccellinija i Ivančića u „La Dalmazia cattolica“ znademo samo iz Milinovićeve *Priloga k radnji „Zadar hrvatski grad“* koji je kao „ovjereno pismo“ dotičnoj „gospodi“ objavljen u „Narodnom listu“ „tekuće godine“ (Milinović 2004., 177).

¹²⁵ Milinović 2004., 177.

18. stoljeću i koja je izgubila glagoljaški trag u austrijskoj Dalmaciji. U tome je Milinović bio u potpunosti u pravu. O sjemeništu je Milinović dolazio do podataka najviše iz razgovora i arhivskoga gradiva koje su mu „podali obilno nekadašnji pitomci Zmajevićeva sjemeništa; uz to i neke osobe u Zadru stanujuće, u vrijeme kad sam kroz Zadar prolazio, o tome su me kao o javnomu činu uobavještavale. Do toga me je osvjedočenja najpotla doveo i jedan razgovor sa jedniem učiteljem istoga zavoda.“¹²⁶ Savjetovao je toj dvojici da zavire „u sjemenišne arhive u kojih ćete naći dotične naredbe“.¹²⁷ Zasuo ih je konačno protupitanjima: „Za koju je svrhu ustanovljeno Zmajevića sjemenište? Zove li se i sada ‚hrvatsko sjemenište‘? Jeli ono budi u izvanjskomo obliku ili u nutarnjoj bitnosti hrvatsko ili taliansko? Ako je hrvatsko, čem to pokaziva? Ako li je taliansko, na uhar čijoj je narodnosti? – Istina je da vjera narodnosti neima, ali postiže li se kod našega naroda tudjim jezikom jednaka cilj? Uči li se hrvatski samo kao uzgredni predmet, i kao takomu, koliko mu je sati i koje mjesto opredieljeno? Zabranjiva li se jošter pitomcem međjusobno hrvatski sboriti i hrvatske knjige čitati?“¹²⁸ Na postavljena pitanja, naravno, nikada nije dobio odgovora.

Tezu da je Zadar bio isključivo hrvatski grad koji je kroz povijest, među ostalim, njegovao slavensko bogoslužje provlačio je Milinović kroz stranice „Narodnoga lista“ 1876. i 1877. godine. Šenoi je napisao da je osobito zbog toga „prabiskup Maupas i sveštenstvo zadarsko diglo graju protiv meni“.¹²⁹ Milinović se, međutim, nije zbog toga pokolebao. Dapače, nadbiskupa Maupasa razljutio je i 1887. godine kada je kao barski nadbiskup bez njegova dopuštenja pontificirao na staroslavenskom jeziku u samostanu franjevac trećoredaca u samome Zadru.¹³⁰ Ljubav i znanje o slavenskom bogoslužju pokazao je u *Crticama o slovenskoj liturgiji* koje su izlazile u Prodanovoj „Katoličkoj Dalmaciji“ tijekom 1880. godine. Tim je tekstom, uz Mihovila Pavlinovića i Franu Bulića, izbio na vrh pokreta koji se borio za oživljavanje slavenskog bogoslužja u Dalmaciji.¹³¹ Beč je na slavensko bogoslužje u Katoličkoj crkvi gledao s velikom rezervom jer ga je smatrao paravanom ruske politike koja se narodnom liturgijom navodno htjela približiti katolicima slavenskog podrijetla na Balkanu. Rusija se pričinjala kao povijesno dokazani neprijatelj Habsburgovaca te je (ne) izravno pretendirala na slavenske krajeve u Austro-Ugarskoj. U propagandi protiv slavenskog bogoslužja u Katoličkoj crkvi vjerojatno se poticala pomisao da bi katolik sa slavenskim bogoslužjem lako mogao doći i u domenu Pravoslavne crkve kojoj je Rusija glavni zaštitnik i pokrovitelj. Zadarski nadbiskup koji je držao jurisdikciju nad čitavim teritorijem austrijske Dalmacije bio je vjeran habsburški čovjek te je, logično, slavensko bogoslužje smatrao velikom opasnošću za katolike u Dalmaciji. Ruska se opasnost lako mogla opravdati i poticanjem sjećanja na rusko brodogradništvo koje je početkom 19. stoljeća topovskim hi-

¹²⁶ Milinović 2004., 178.

¹²⁷ Milinović 2004., 178.

¹²⁸ Milinović 2004., 177.

¹²⁹ NSK, pismo od 4. veljače 1879.

¹³⁰ Soldo 1993., 529.

¹³¹ Bratulić 1988., 165.

cima zasipavalo priobalna mjesta na Jadranu. Svaki se razgovor o slavenskom bogoslužju u Dalmaciji mogao, dakle, poistovjetiti s potencijalnom ruskom opasnošću koja je početkom 19. stoljeću prijetila dalmatinskom priobalju. Budući da je Milinović simpatizirao Rusiju smatrajući glagoljicu „elementom ujedinjavanja katolika i pravoslavaca, kako u prošlosti, tako i danas“,¹³² nije teško razumjeti zašto je razljutio crkvenu hijerarhiju u Dalmaciji koja je aktivno djelovala u posluhu i dosluhu s bečkom politikom. Logično je da je „prabiskup Maupas i sveštenstvo zadarsko diglo graju“ protiv fra Šimuna Milinovića.¹³³

VII.

Milinović se Zadru posljednji put vratio tekстом 1886. godine, u zadnjoj godini svoga života u Dalmaciji, kada je u „Narodnom listu“ objavljivao u nastavcima studiju o Domaldu koji je djelovao u dalmatinskom zaobalju i njegovu priobalju potkraj 12. i početkom 13. stoljeća. Studija je krajem 1886. godine izašla kao monografija pod naslovom *Cetinski knez Domaldo*. Odlučio se na istraživanje života i djela kneza Domalda vođen spoznajom da „ovomu velikom Hrvat u moraju Zadrani na svomu sadašnjemu obstanu zahvaliti, jer bo im je on junačkom desnicom iz pepela i ruševina podigao i obnovio Zadar grad, kada ga je pakostna talijanska ruka porušila bila“.¹³⁴

Bez obzira na uobičajene etničke stereotipe prema Mlečanima (Talijanima) kao idejnim ali i isključivim rušiteljima Zadra u Četvrtom križarskom ratu, riječ je o možda najzrelijoj Milinovićevoj studiji povijesnoga sadržaja čiju je vjerodostojnost hrvatska historiografija osporila tek sredinom 20. stoljeća kada je Držislav Švob objavio očevo doktorski rad iz 1933. godine koji je, analizirajući vrela, s pravom posumnjao u neke spomene i akcije kneza Domalda.¹³⁵ Premda je Milinovićev „Domaldo“ ključna literatura Švobova rada iz koje je izvlačio ideje i kreirao svoj tekst, *Cetinski knez Domaldo* je nakon 1955. godine ostao po strani hrvatske medievistike kao očito zastarjelo i tendenciozno složeno štivo povijesnoga karaktera.¹³⁶ Milinović nije ni imao namjeru napisati vrhunsko historiografsko djelo koje bi bilo citirano. Pozabavio se „burnim životom cetinskoga kneza Domalda“ jer je bio „junak i rodoljub svoga vremena“, jer je bio „pun pronicavosti i okretnosti, postojane radosti i žilavosti“ i jer je „sjedinjavo najžarkije rodoljubje“.¹³⁷

Cetinski knez Domaldo iz Milinovićeve je perspektive reflektirao ključne odgovore na esencijalna pitanja o opstanku hrvatskoga bitka u austrijskoj Dalmaciji: kako „složiti takmeće i boreće se stranke“, kako „složnim snagami odbijati napadaje Mletčana i drugih narodnih dušmana“ i kako „zapuštenu domovinu slobodnom učiniti“.¹³⁸ Njegov je „Domaldo“

¹³² Bratulić 1988., 171.

¹³³ NSK, pismo od 4. veljače 1879.

¹³⁴ Milinović 2004., 361.

¹³⁵ Švob 1955., 6-37.

¹³⁶ N. Klaić 1976., 409-411; Raukar 1997., 206-207.

¹³⁷ Milinović 2004., 411-412.

¹³⁸ Milinović 2004., 412.

bezvremenski junak od nacionalnog probitka jer je „stupio na pozorište javnih uprava i djelovanja u vrijeme najvećega narodnoga, državnoga i društvenoga razsula, nastojao svimi snagama da izporavi poremećeni red i oživi gradjansko blagostanje. Lišenu Hrvatsku vladara vlastite krvi, izloženu i otvorenu svim navalama pohlepni dušmana, ustao da obrani, odbijajući njihove napadaje i obnovljivajući porušeni grad Zadar. (...) Privržen hrvatskomu vladaru, u korist jedinstva državnoga, djelovao i napućivao ga kako da klonulu Hrvatsku ojača. Nu kad opazio slabost vladarevu, njegovu popustljivost nasprama Mletčanom, puštajući da odtrgnjavaju gradove od uda hrvatske kraljevine, zanesu ga rodoljubje na toliko da pokuša prevratom u korist domovine proizvesti, što mu mirnim i odanim putem nije moguće bilo. (...) Proslavljeno mu ime sa obnovljenjem Zadra. (...) Kao knez gradova: Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, zbilja celom pokrajinom vladao. Uporište njegovih osnova ostao uvijek Šibenik i Omiš. Odbijanja dušmanskih navala nazivahu narodni neprijatelji ‚gusarstvom‘ i ‚barbarstvom‘. (...) Dugotrajni mu i burni život izprepleten je izmjenjivajući se srećami i nesrećami. Ako se u prvi mah kadkad uzni, u potonjih nigda duhom klonuo. Borbâ nije tražio, ali kada bi ga susretnule, nije im se niti uklanjao, već smrtimice u vrtlog im se bacao. Znao je riedkom okretnošću iz borbenih i uzljuljanih talasa na površje im izronjivati, kormilo u ruke prihvaćati i onamo ladjom, kamo mu rodoljubni cilj pred očima lebdio.“¹³⁹

Detaljna bi nas analiza Milinovićeve studije *Cetinski knez Domaldo* odvušla daleko od same namjene ovoga rada. Tek ćemo ukratko o Domaldu i njegovu upisu u zadarsku povijest kazati da je postao zadarskim knezom 1204. godine i da je tu funkciju obnašao dosta kratko. Pritom neka nam pomogne slika Tomislava Raukara, barda hrvatske medievistike, koji je s dvjema rečenicama sasvim lijepo i dovoljno valorizirao Domaldovo kneštvo nad Zadrom: „Dok je Zadar 1203. god. ležao u ruševinama, kralj Emerik je daleko od Jadrana, u Panoniji, ratovao s bratom hercegom. Zadru tada nije pomogao panonski vladar, nego hrvatski velikaš i sidraški knez Domald, a pomoć je pružio i splitski nadbiskup Bernard.“¹⁴⁰

Na kraju, gledajući naslovnici Milinovićeve studije *Cetinski knez Domaldo*, posljednje koja je izišla za njegova života u Dalmaciji, ne mogu se oteći jednoj zamišljenoj konstrukciji koja mi se nameće iz Milinovićeve autorskog potpisa „o. Šimun Milinović, gimnazijalni profesor“.¹⁴¹ Zašto se potpisao ne toliko bitnim zvanjem „gimnazijalnog profesura“ na naslovnici studije? Milinovićeve profesorska titula kao da zrcali njegovo nezadovoljstvo s odlukom vlasti koja stoluje u Zadru jer je franjevačkoj gimnaziji početkom 1880-ih dokinula pravo javnog djelovanja u Sinju. Dojam je to jači što su svi u Dalmaciji znali tko je fra Šimun Milinović, što su već u kuloarima govorili da je upravo on najizgledniji kandidat za barskog nadbiskupska. Nebitan dodatak njegovu imenu i prezimenu, „gimnazijalni profesor“, kao da želi upasti u oči protivnicima Domaldova rodoljublja, protivnicima narodnjaštva, protivnicima sinjskih fratara, protivnicima sinjske franjevačke gimnazije da iz njezine knjižnice može nastati ozbiljna medievistička studija čiji su rezultati, na kraju krajeva, bili čak pola stoljeća meritori u hrvatskoj historiografiji.

¹³⁹ Milinović 2004., 411-412.

¹⁴⁰ Raukar 1997., 67-68.

¹⁴¹ Milinović 1886., 1.

Bibliografija

Izvori

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu [NSK]

Zbirka starih rukopisa i knjiga, Korespondencija, Šime Milinović – pisma, 10. siječnja 1874. (R 4064 b), 19. kolovoza 1874. (R 4064 b), 3. prosinca 1874. (R 4064 b), 13. veljače 1875. (R 4064 b), 4. veljače 1879. (R 4064 b)

MILINOVIĆ, Šimun (1886.), *Cetinski knez Domaldo*, Zadar: Brzotiskom „Narodnoga lista“.

MILINOVIĆ, fra Šimun (2004.), *Hrvatske uspomene iz Dalmacije. Povijesne rasprave*, priredio Milan Glibota, Zagreb: Školska knjiga – Ogranak Matice hrvatske Imotski, 2004.

Novine

Narodni list, Zadar, 1887.

Vienac, Zagreb, 1873. – 1875.

Literatura

ANDRIĆ, Stanko (2009.), *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 41 (2009.), 115-186.

ANTOLJAK, Stjepan (2004.), *Hrvatska historiografija*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska.

BABIĆ, Vanda (2002.), *Kulturni i književni lik Vicka Zmajevića (1670.–1745.)*, doktorski rad, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta.

BABIĆ, Vanda (2005.), *„Razgovor duhovni“ Vicka Zmajevića*, Zadar: Zadarska podružnica Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“.

BEKAVAC BASIĆ, Ivan (1993.), *Tragom Milinovićevih pisama Augustu Šeni (1874. – 1879.)*, u: Fra Anđelko Šimić, *Lovreć. Monografija župe Lovreć – Opanci*, Lovreć: Župski ured Lovreć – Opanci, 506–513.

BRATULIĆ, Josip (1988.), *Fra Šimun Milinović u krugu hrvatskih ćirilometodskih znanstvenika, Kačić*, 19–20 (1987. – 1988.), 165–175.

CETNAROWICZ, Antoni (2006.), *Narodni preporod u Dalmaciji*, Zagreb: Srednja Europa.

CVITANOVIĆ, Vladislav (1974.), *Glagoljica na zadarskim otocima*, u: *Zadarsko otočje*, sv. 1, Zadar: Narodni muzej u Zadru, 133–146.

F. S. P. [fra Stanko Petrov] (1925.), *Milinović o. Šimun, Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925 – 1925*, Zagreb: Odbor za izdavanje knjige „Znameniti i zaslužni Hrvati 925 – 1925“, 191–192.

GABRIĆ, Nikola (1965.), *Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine, Sinjska spomenica 1715 – 1965*, Sinj: Franjevački Provincijalat, 219–220.

GRBAVAC, Josip (2004.), *Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.*, u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac, Split – Sinj: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja – Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 163–250.

- JURIŠIĆ, fra Hrvatín Gabrijel (2004.), Bibliografija nadbiskupa fra Šimuna Milinovića, u: Fra Šimun Milinović, *Hrvatske uspomene iz Dalmacije. Povijesne rasprave*, priredio Milan Glibota, Zagreb: Školska knjiga, 11–19.
- KAPITANOVIĆ, Vicko, Karinski kapituli 1797. i 1806. i hrvatsko ujedinjenje, *Hrvatska obzorja*, 4 (1996.) 2, 343–352.
- KERO, Pavao (2008.), *Popis glagoljskih kodeksa Zadarske nadbiskupije*, Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadar.
- KLAIĆ, Nada (1976.), *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga.
- KOSOR, Karlo (1965.), Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine, *Sinjska spomenica 1715–1965*, Sinj: Franjevački Provincijalat, 189–240.
- Lj. M. [Ljubomir Maštrović] (1925.), Zmajević Vicko, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925 – 1925*, Zagreb: Odbor za izdanje knjige „Znameniti i zaslužni Hrvati 925 – 1925“, 291.
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav (1972.), Zadrani Ivan Kreljanović Albinoni istaknuti hrvatski intelektualac iz početka XIX. stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19 (1972.), 65–72.
- NOVAK, Grga (2001.), *Prošlost Dalmacije*, 2. izdanje, Zagreb: Golden marketing.
- PERIČIĆ, Šime (2003.), O broju Talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 327–355.
- PETRICIOLI, Ivo (1997.), Zadar, *Hrvatski leksikon*, 2. svezak, Zagreb: Naklada Leksikon, 686–687.
- PEZO, Bruno (1988.), Schmerlingova afera u Carevinskom vijeću i Gimnazija u Sinju, *Kačić*, 19–20 (1987. – 1988.), 149–163.
- RAUKAR, Tomislav (1997.), *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- SOLDO, fra Josip Ante (1993.), Fra Šimun Milinović i tiskanje staroslavenskog misala, u: Fra Anđelko Šimić, *Lovreć. Monografija župe Lovreć – Opanci*, Lovreć: Župski ured Lovreć – Opanci, 526–550.
- STANČIĆ, Nikša (1977.), Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju 1854. – 1864., *Historijski zbornik (Šidakov zbornik)*, 29–30 (1976. – 1977.), 319–330.
- STANČIĆ, Nikša (1978.), Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/1861. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 11 (1978), 183–297.
- STANČIĆ, Nikša (1989.), Fra Ivan Despot i njegovo doba (1851–1886), *Makarski zbornik 2 (Radovi sa znanstvenog savjetovanja „Život i djelo Ivana Despota“ održana u 18–20. prosinca 1986. u Makarskoj i Zaostrogu)*, Makarska: SIZ za kulturu općine Makarska, 29–48.
- ŠVAB, Mladen (1993.), Domald (Domaldus), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 474–475.
- ŠVOB, Držislav (1955.), Komes Domald, *Naučna misao*, 3–4 (1955), 6–37.
- VRČIĆ, Vjeko (1965.), O. fra Šimun Milinović, *Sinjska spomenica 1715 – 1965*, Sinj: Franjevački Provincijalat, 315–327.

VRČIĆ, Vjeko (1985.), Knjaz Nikola I i nadbiskup fra Šimun Milinović, *Plamen iz kamena*, (Romansirani život fra Šimuna Milinovića), Lovreć: Župski ured Lovreć-Opanci.

VRČIĆ, Vjeko (1993.), Životopis fra Šimuna Milinovića – barskoga nadbiskupa (Lovreć-Opanci 1835. – Bar 1910.), u: Fra Anđelko Šimić, *Lovreć. Monografija župe Lovreć – Opanci*, Lovreć: Župski ured Lovreć – Opanci, 480–485.

ZADAR AND THE CROATIAN NATIONAL IDENTITY IN THE EYES OF ŠIMUN MILINOVIĆ

Summary

Franciscan Šimun Milinović – history professor, director of the Franciscan high school in Sinj, archbishop of Bar and primate of Serbia – was one of the leading intellectuals of the Dalmatian hinterland between 1860's and 1880's. Although not actively involved in politics, he was a supporter of the National Party in Dalmatia and close friend of its leader don Mihovil Pavlinović. Milinović was a Croatian patriot and Yugoslav sympathizer, a catholic with ecumenical vision and a fighter for the preservation of the Old Slavonic liturgy. Thus he was in closest circle of Strossmayer's friends. It was on Strossmayer's recommendation that Milinović was elected in 1886th as Archbishop of the Bar in the predominantly Orthodox country of Montenegro. In his articles related to the Dalmatian history he constantly shows that Dalmatia has a strong Croatian mark in all segments of its past.

The paper analyses Milinović's articles that reflected his views on the capital of Austrian Dalmatia, Zadar. In his time, Zadar was the only consistent autonomist community in Austrian Dalmatia. His postulate has been that Zadar in the past was purely Croatian city and that it was italianized only in the time of Austrian Dalmatia.

ZBORNİK NIKŠE STANČIĆA

Uredila:
Iskra Iveljić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

 PF press

Zagreb 2011.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odsjek za povijest
Zavod za hrvatsku povijest
FF-press

Za nakladnika:

dr. sc. Damir Boras, red. prof.

Urednica

dr. sc. Iskra Iveljić, red. prof.

Urednički savjet

dr. sc. Mirjana Gross, prof. em. u miru, dr. sc. Stijepo Obad, red. prof. u miru,
dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan, red. prof., dr. sc. Drago Roksandić, red. prof.,
dr. sc. Stjepan Matković, znan. savjetnik, i dr. sc. Mario Strecha, izv. prof.

Recenzenti

dr. sc. Neven Budak, red. prof.

dr. sc. Borislav Grgin, red. prof.

Lektura i korektura

Snježana Štefok, prof.

Grafičko oblikovanje i računalni slog:

Boris Bui

Grafičko oblikovanje naslovnice:

Marko Maraković

Naklada:

400 primjeraka

Tisak:

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u travnju 2011.

Tiskanje knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 765044.

ISBN 978-953-175-348-7